

Статті і студії

УДК 331.104(477):316.323.7«191/192»

В.Я. Ревезук

ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1917-1921)

У статті розглядається проблема трудових відносин в Україні в перші роки радянської влади: перехід від ринкових принципів купівлі-продажу робочої сили до запровадження загальної трудової повинності, трудових мобілізацій та інших видів позаекономічного примусу до праці в період «воєнного комунізму».

***Ключові слова:** ринок праці, безробіття, загальна трудова повинність, мілітаризація промисловості, трудові мобілізації, комуністичні суботники, політика «воєнного комунізму», Українська трудова армія.*

Радянський період історії України все далі відходить у минуле, а з ним і інтерес вітчизняних істориків до його вивчення, крім деяких найбільш трагічних сторінок. А між тим, окремі аспекти цього періоду залишаються не розкритими, деякі потребують уточнення та нового осмислення, тим більше, що радянська спадщина тих часів дається взнаки й досі. Серед них — питання трудових відносин в Україні в перші роки радянської влади, названі пізніше періодом «воєнного комунізму».

Науковий доробок цієї теми включає узагальнюючі праці й окремі дослідження деяких її аспектів і проблем. Серед радянських дослідників заслуговують на увагу праці Ю.Г.Гімпельсона [1] та Ю.І.Терещенка [2]. Перший автор дослідив проблему «воєнного комунізму» в загальноросійському масштабі, другий — у межах України. Проте питання трудових відносин у них розглядалися лише побіжно, головним чином, у плані здійснення загальної трудової повинності та мілітаризації праці й зводилися до аналізу нормативних актів радянської влади. Науковці не показали практичного здійснення загальної трудової повинності на місцях, наслідків її запровадження і причин, які спонукали більшовицьке керівництво країни відмовитися від примусових методів залучення до праці. Висвітлення цих питань і є метою нашого дослідження. Крім того, автор ставить за мету дослідити проблему трудових відносин в Україні комплексно: від поступової ліквідації ринку праці, який проходив одночасно з націоналізацією основних засобів виробництва, до переходу до загальної трудової повинності та позаекономічного примусу спонукання до праці, характерних для періоду «воєнного комунізму».

Породжена першою світовою війною розруха народного господарства і стихійна демобілізація російської армії спричинила масове безробіття, з яким зіткнулися більшовики відразу після встановлення радянської влади в Україні. Так чи інакше їм доводилося розв'язувати питання працевлаштування та соціального захисту безробітних. Боротьба з безробіттям для комуністів мала не лише економічне, а й політичне значення, позаяк безробіття вело до декласування робітництва і підривало соціальну базу більшовицької

диктатури. Тому органи радянської влади намагалися поліпшити матеріальне становище безробітних через організацію безкоштовного харчування та громадських робіт, а також уживали заходів стосовно організації обліку та розподілу робочої сили через біржі праці.

Проведенням соціалістичних експериментів в царині трудових відносин у кінці 1917 — на початку 1918 років займався Народний секретаріат праці, очолюваний М.О.Скрипником, та його органи — комісаріати праці при місцевих радах. Проте нетривале існування радянської влади в Україні не дозволило йому продублювати і втілити в життя видані урядом РСФРР законоположення про працю. Крім того, більшовики не сподівалися довго протриматися в Україні, а тому стали на шлях створення на її теренах декількох квазідержавних радянських утворень. Однією з них була Донецько-Криворізька республіка (ДКР). Її комісаріат праці запропонував місцевим радам ліквідувати посередницькі контори та бюро з найму робітників та передати справу обліку і розподілу вільної робочої сили профспілкам, які мали відкрити біржі праці, що ставали єдиними установами з працевлаштування безробітних. При обласному комісаріаті праці була створена центральна комісія страхування на випадок безробіття та відділ розподілу робочої сили, у віданні якого знаходилася обласна біржа праці. Такі ж біржі праці на початку 1918 року були відкриті в Києві, Одесі й Полтаві [3]. Крім обласних, на початку 1918 року в Україні існувало ще 18 місцевих бірж праці [4, с.8]. Таким чином, регулятором робочої сили, як і до більшовицького перевороту, залишався ринок праці.

Відповідно до прийнятого 11 (24) грудня 1917 року Раднаркомом РСФРР Положення про страхування на випадок безробіття грошова допомога безробітним мала виплачуватися з єдиного загальноросійського страхового фонду, який створювався із внесків підприємств до кас безробітних. Але у зв'язку з хаотичною націоналізацією промисловості й початком громадянської війни в Росії, створити його не вдалося. Тому основною формою поліпшення матеріального становища безробітних залишалося забезпечення їх роботою. При цьому місцеві органи радянської влади вдавалися до крайніх заходів. Так, обласний комісаріат праці ДКР зобов'язав профспілки докласти всіх заходів до забезпечення своїх членів роботою, «хоч би довелося працювати кожному членові один день на тиждень». Особлива увага при цьому зверталася на сімейних: наскільки більшою була в робітника сім'я, «настільки його потрібно забезпечити більшою кількістю робочих днів на тиждень» [5]. Кваліфікація робітників до уваги не бралася.

В умовах нестабільності військово-політичної ситуації в Україні та невизначеності з владою на місцях, проблема зайнятості розв'язувалася по-різному і залежала головним чином від ініціативи робітничих колективів. Щоб зберегти на підприємстві кваліфіковані кадри, загальні збори робітників Миколаївського заводу «Руссуд» через скорочення виробництва вирішили розрахувати всіх, хто свого часу ухилився від мобілізації до царського війська, прийшов на підприємство під час світової війни, а також жінок, батьки і чоловіки яких мали постійну роботу, та всіх, хто мав землю, власні будинки або лавки [6, с.147].

У березні 1918 року обласний комісаріат праці ДКР зобов'язав профспілки негайно розробити плани і розпочати, виходячи з господарської доцільності, організацію громадських робіт та виробничих майстерень для безробітних. Профспілкам також пропонувалося приступити до поступової заміни військовополонених німецької й австро-угорської армій безробітними. Реалізувати ці плани не вдалося у зв'язку з тим, що виробництво

продовжувало падати, а радянська влада через наступ австро-німецьких військ доживала останні дні.

Після другого приходу радянської влади в Україну безробітними опікувалися створені в період гетьманства П.Скоропадського спілки безробітних та бюро праці при профспілках. Проте існування незалежних від більшовицького режиму робітничих організацій суперечило політиці радянської влади, спрямованій на встановлення тотального контролю над суспільством. Тому постановою відділу праці Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 14 січня 1919 року було встановлено єдиний порядок найму на роботу через підконтрольні правлячому режимові міські біржі праці з професійними секціями при них [7].

Біржі праці очолювали колегії у складі представників від безробітних, профспілок та місцевих рад робітничих депутатів. Щоб забезпечити дотримання черговості при розподілі безробітних на підприємства та установи при біржах були створені відділи інспекторського контролю. Поза чергою дозволялося приймати на роботу лише тих безробітних, яких більшовицькі партійні структури запрошували на посади відповідальних працівників радянських установ і які потребували політичного довір'я, тобто були відданими комуністичному режимові [8]. Крім сітки місцевих, до літа 1919 року в Україні були створені також районні (обласні) біржі праці в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Рівному, Полтаві та Юзівці.

Направлення безробітних на роботу через загальну чергу створювало значні труднощі для народного господарства, яке не завжди одержувало робочу силу необхідної кваліфікації та в необхідному місці, але цього вимагали профспілки, які керувалися не інтересами виробництва, а прагненням якомога швидше поліпшити матеріальне становище безробітних. Слід також мати на увазі, що в умовах розрухи народного господарства переважав попит на некваліфіковану робочу силу. Поруйнована війною і більшовицькими експериментами, промисловість України не могла поглинути всіх тих, хто потребував роботи. Із 270 515 безробітних, офіційно зареєстрованих протягом лютого-травня 1919 року, роботою було забезпечено лише 79 582, тобто менше від третини [9, с.9]. Тому проблема працевлаштування безробітних і надалі залишалася не розв'язаною.

Основною формою поліпшення матеріального становища безробітних, як і раніше, залишалася допомога грошима, організація громадського харчування й громадських робіт. Мобілізація коштів для надання допомоги безробітним відбувалася за рахунок десятивідсоткового відрахування із загального фонду заробітної плати робітників і службовців державних та приватних підприємств. Але в умовах розрухи народного господарства і внутрішнього фронту боротьби з більшовизмом цих коштів виявилось замало. Так, протягом січня-квітня 1919 року до каси безробітних у Катеринославі замість визначеного міською радою одного мільйона карбованців надійшло лише 120 тисяч. Тому для створення фонду допомоги безробітним міський відділ праці вирішив додатково відраховувати по два відсотки із заробітку кожного працюючого [10].

Матеріальну допомогу з безробіття одержували також сім'ї мобілізованих до Червоної армії, жінки, які доглядали малолітніх дітей та діти робітників, молодші за 16 років. Права на допомогу позбавлялися особи, які самовільно залишили виробництво, безробітні, які відмовлялися від пропонуваної роботи, та звільнені з підприємств за несумлінне ставлення до своїх обов'язків або за контрреволюційну діяльність, тобто противники більшовицького режиму [11, с.14]. Певні кошти для допомоги безробітним асигнували також місцеві

органи радянської влади. Наприклад, у березні 1919 року Нікопольська міська рада виділила для цих цілей 50 тисяч крб. [12], а Полтавський губернський ревком у січні 1920 року — 100 тисяч крб. [13].

За браком обігових коштів, які централізовано надходили з Москви, встановити єдиний у загальноукраїнському масштабі розмір допомоги з безробіття не вдалося. Видавалася вона не регулярно і залежала головним чином від фінансових можливостей місцевих рад. У 1919 році безробітним Миколаєва залежно від кваліфікації допомога надавалася в розмірі 8-16 крб. у день, а в 1920 році — 20-29 крб. [14]. Комітет Харківської каси страхування від безробіття в лютому 1920 року встановив допомогу в розмірі 8 крб. у день для неодружених та 12 крб. для сімейних, що становило відповідно половину і дві третини тарифної ставки чорнороба [15, с.90]. Тимчасовим заходом у справі боротьби з безробіттям стала організація громадських робіт із впорядкування міст, заготівлі дров і вугілля, вантажно-розвантажувальних робіт на залізничному транспорті тощо. У 1919 році безробітні Кременчука будували дамби для захисту міста від повені, в Одесі — працювали на польових роботах у радянських господарствах, у Харкові — ремонтували шосейні дороги і мости, заготовляли дрова та ін. [16].

Громадські роботи мали тимчасовий характер, а тому не гарантували безробітним постійного заробітку і лише частково сприяли ліквідації безробіття в Україні.

Після розгрому білогвардійських військ Денікіна економіка колишньої Російської імперії, а нині – унітарної радянської держави, яка поки що не мала офіційної назви, перебувала в критичному стані: панувала господарська розруха, гострі паливна і продовольча кризи, не вистачало робочих рук, переважно, некваліфікованої робочої сили. Десятки тисяч робітників України були мобілізовані до Червоної армії. Багато з них загинуло на фронтах розв'язаної більшовиками громадянської війни та від епідемічних хвороб або, рятуючись від холоду і голоду в містах, розійшлася по селах. Усе це призвело до того, що чисельність фабрично-заводських робітників України скоротилася більше ніж утричі (з майже 900 тисяч до 270 тисяч чоловік).

На початку 1920 року через обмеження і витіснення приватної торгівлі та поглиблення процесу націоналізації промисловості, в тому числі середньої й дрібної, ринок праці поповнився випадковими елементами (ремісниками, кустарями, дрібними торгівцями тощо), які не мали виробничої кваліфікації. Проте починаючи із середини 1920 року, а по деяких регіонах і раніше кількість безробітних почала різко скорочуватися. Вже 18 лютого 1920 року на засіданні Донецького губревкому відзначалося, що «попит на кваліфікованих робітників перевищує пропозицію» [17]. В інформації Олександро-Грушевського райвиконкому (березень 1920 року) говорилося: «Безробіття відсутнє. На обліку немає жодного чоловіка, відчувається гостра потреба в робітниках усіх спеціальностей» [18].

До серпня 1920 року кількість безробітних в Україні, порівнюючи з січнем, скоротилася на 61 відсоток, а попит на робочу силу зріс на 119 відсотків. Згідно з підрахунками планових органів УСРР господарство республіки в 1920 році додатково потребувало 322 646 робітників, у тому числі 139 921 кваліфікованого і 181 725 некваліфікованих [19]. На Луганському паровозобудівному заводі у травні 1920 року не вистачало 1891 робітника, в результаті чого прокатний та бандажний цехи працювали поперемінно [20].

Збільшення потреби в робочій силі пояснювалося не лише початком відбудовних робіт після розгрому денікінщини, але й розширенням

військового виробництва, низьким станом технічного устаткування підприємств, вимушеними простоями їх унаслідок перебоїв з паливом і сировиною, падінням продуктивності праці, яке було зумовлене загальним погіршенням матеріального становища робітників, заробітна плата яких не перевищувала третини довоєнного рівня.

Нестача робочих рук створювала серйозні труднощі для поруйнованого війною народного господарства і була однією з причин падіння виробництва, розвалу житлово-комунальної сфери, паливної кризи й руйнації транспорту. А між тим більшовицьке керівництво країни не відмовлялося від фантастичних планів негайного будівництва комунізму і його перемоги у світовому масштабі. 10 березня 1921 року Раднарком РСФРР навіть запропонував генералові О.Брусилову розробити плани походу Червоної армії на Індію, передбачивши поставки озброєнь для 10 мільйонів індусів та 150 тисяч афганців [21, с.349].

Не маючи можливості матеріально залучити робітників на виробництво, радянська влада все більше покладалася на примусові методи мобілізації трудових ресурсів. Починаючи з кінця січня 1920 року біржі праці, які базувалися на ринкових принципах найму на роботу, замінювалися підвідділами обліку та розподілу робочої сили при відділах праці виконавчих комітетів рад. Останні займалися обліком працездатного населення, осіб, не зайнятих суспільно корисною працею, й безробітних, а також розподілом та перерозподілом робочої сили, як у місцевому, так і в загальноросійському масштабах. Підприємства віднині мали забезпечуватися кадрами робітників лише через органи розподілу робочої сили.

Таким чином, органи праці, які раніше виконували посередницькі функції у працевлаштуванні безробітних, перетворювалися в органи обліку й розподілу всього працездатного населення відповідно до потреб народного господарства. Облік працездатного населення міст і вилучення робітників із сіл та направлення їх на роботи в місцевості, де потреба в робочій силі була особливо гострою, спочатку передбачалося проводити на добровільних засадах, але невдовзі від цього принципу довелося відмовитися. В умовах продовольчих і житлово-побутових труднощів, різкого падіння реальної заробітної плати при нестабільності воєнно-політичної ситуації й несприйняття більшістю населення комуністичної доктрини побудови безкласового суспільства забезпечити на добровільній основі провідні галузі промисловості робочою силою виявилось неможливо.

Частина безробітних відмовлялася виконувати важку фізичну роботу на державних підприємствах, обсяг якої при загальній господарській розрусі був особливо значним, а продовжувала перебиватися випадковими заробітками, ішла працювати на дрібні приватні підприємства, де заробітна плата була вищою, займалася кустарництвом, мішечництвом тощо. Навіть направлені на військові підприємства робітники довго на них не затримувалися. Так, за період із вересня 1919 року по вересень 1920 року органами праці було вилучено із сіл і направлено на військові заводи України 38 574 кваліфікованих робітники, а звільнилося за цей же час через низьку оплату праці та незадовільне продовольче забезпечення 34 939 чоловік. Більшість із них пішла в кустарну промисловість [22, с.31].

Зважаючи на критичний стан у забезпеченні промислових підприємств Донбасу робочою силою, місцеві господарські органи одержали дозвіл на мобілізацію робітників-будівельників у Курській, Орловській і Воронежській губерніях РСФРР. До вересня 1920 року в Україну з цих губерній у

примусовому порядку було переселено близько 16 тисяч робітників [23, с.66]. Це був ще один крок до русифікації краю.

Проблема забезпечення робочою силою народного господарства полягала не лише в тому, щоб відшукати і повернути робітників із села та невиробничої сфери на виробництво, але й у тому, щоб утримати їх там. Не маючи можливості матеріально зацікавити робітників працювати на виробництві, радянська влада здійснила мілітаризацію найважливіших галузей промисловості, тобто перевела їх на становище мобілізованих. Самовільне залишення підприємств розглядалося як дезертирство і каралося за законами військового часу. Постановою Уккранаргоспу від 9 липня 1920 року принцип мілітаризації був поширений і на службовців радянських установ та організацій. Їх начальникам надавалося право застосовувати до своїх підлеглих дисциплінарні стягнення аж до арешту до двох тижнів включно. Крім того, радянська влада стала на шлях таких форм залучення до праці, як переведення окремих частин Червоної армії на становище трудових, уведення загальної трудової повинності й трудових мобілізацій. Добровільний принцип забезпечення народного господарства робочою силою замінювався примусовим.

Загальна трудова повинність вводилася також для одноразового чи періодичного виконання термінових робіт (заготівлі та вивезення палива, боротьби із сніговими заметами, будівництва і ремонту шляхів сполучення тощо). Охоплюючи всю трудову сферу, вона поширювалася на всі види праці та форми їх використання і здійснювалася військовими методами. Законодавчо загальна трудова повинність була оформлена декретом Раднаркому РСФРР від 29 січня 1920 року й продубльована декретом Раднаркому УСРР 11 квітня цього ж року. Для її практичного втілення в життя створювався Всеукраїнський комітет загальної трудової повинності (Всеукркомтруд) та його губернські й повітові структури (комтруди). Згідно з тимчасовим положенням Всеукркомтруд уважався міжвідомчим колегіальним органом у складі представників від управління Уповноваженого наркомату праці РСФРР при Раднаркомі УСРР, наркомату внутрішніх справ, реввійськради Південно-Західного фронту та Української ради трудової армії [24].

Уведення загальної трудової повинності передбачало проведення обліку і планомірного розподілу всього працездатного населення з метою найбільш доцільного його використання в межах підконтрольної більшовикам території колишньої Російської імперії. Загальна трудова повинність здійснювалася в різних формах.

По-перше, до суспільно корисної праці залучалися так звані нетрудові елементи (працівники «вільних професій», торгівці, колишні власники націоналізованих підприємств, служителі культів і всі, кого комуністи вважали представниками повалених експлуататорських класів). Для них вводилися особливі трудові книжки, в яких робилися відмітки про виконання громадських робіт та повинностей. Лише влаштувавшись на роботу на державних підприємствах або установах і отримавши трудову книжку, нетрудові елементи мали право одержувати продовольчі пайки.

По-друге, загальна трудова повинність передбачала розподіл і перерозподіл зайнятих на виробництві працівників, нерідко пов'язаний не лише із змінами виробництва, але із зміною місця проживання.

По-третє, відбувалося примусове вилучення кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, які працювали не за спеціальністю або

проживали в сільській місцевості, займалися промислами, торгівлею або не мали постійної роботи й перебивалися випадковими заробітками.

По-четверте, все працездатне населення України, незалежно від постійного місця роботи і проживання, залучалося до одночасного чи періодичного виконання термінових робіт: снігової, дорожньої, гужової та інших трудових повинностей.

Загальна трудова повинність почала здійснюватися в Україні в той час, коли безробіття ще не було ліквідоване, тому одночасно з її запровадженням мобілізація трудових ресурсів відбувалася через добровільне залучення до праці безробітних та вільним наймом кваліфікованих робітників, які, рятуючись від голоду, осіли в селах, але і в цих випадках їх облік та розподіл здійснювався під контролем органів праці.

Протягом першої половини 1920 року, коли органи праці в Україні перебували в стадії формування, направлення робітників на виробництво відбувалося на вимогу регіональних господарських органів і навіть окремих підприємств. Але з початком професійних мобілізацій постановою Всеукраїнського ЦВК Рад від 8 червня 1920 року трудові мобілізації почали набувати планомірного характеру забезпечення робочою силою народного господарства в усеукраїнському масштабі. Особи, які підлягали трудовим мобілізаціям, бралися на облік і в разі потреби направлялися на роботу за фахом або для виконання некваліфікованих робіт чи трудових повинностей. Станом на 15 вересня 1920 року в УСРР було взято на облік 300623 безробітних та 395 736 робітників, які працювали не за фахом або мешкали в сільській місцевості й підлягали професійним мобілізаціям [25]. Облік працездатного населення, включаючи і тих, котрі працювали на приватних підприємствах та майстернях, мав стати ще одним кроком до систематичного проведення трудових мобілізацій і перетворення трудової повинності в усеохоплюючу.

Згідно з інструкцією Всеукраїнського ЦВК Рад від 23 квітня 1920 року безробітним заборонялося відмовлятися від запропонованої роботи. На випадок відмови їх викреслювали з черги на отримання роботи, позбавляли грошової допомоги і продовольчого пайка та як крайній засіб вони передавалися органам з боротьби з трудовим дезертизмом [26, с.13].

Протягом 1920 року в Україні було проведено декілька десятків професійних трудових мобілізацій, котрі оголошувалися центральними і місцевими органами радянської влади. Проводилися вони хаотично, залежно від потреб окремих відомств у робочій силі, а тому охоплювали як усю територію республіки, так і окремі регіони або робітників певних професій. Через продовольчі труднощі, розпал війни з Польщею й Врангелем та масові протибільшовицькі повстання в Україні не була проведена вікова мобілізація чоловіків 1886-1889 років народження. Зважаючи на те, що більшість українського робітництва ігнорували розпорядження радянської влади, результати професійних мобілізацій виявилися невтішними: було мобілізовано лише 36087 робітників [2, с.150].

Мілітаризація окремих галузей промисловості та введення загальної трудової повинності не могла не викликати спротиву переважної більшості населення України. Робітники і так званий нетрудовий елемент як могли ухилялися від такого обтяжливого для себе обов'язку. Падіння реальної заробітної плати й українське незадовільне продовольче забезпечення змушувало робітників самостійно шукати додаткового заробітку, займатися міною торгівлею та іншою невиробничою діяльністю.

Через продовольчі труднощі невиходи на роботу на металургійних підприємствах Катеринослава в 1920 році доходили до 70 відсотків [27, с.22]. Не кращим було і становище на шахтах Донбасу, де число прогулів, особливо серед вибійників, катастрофічно збільшувалося. У серпні 1920 року вони становили 45 відсотків робочого часу, в той час як серед решти підземних робітників — 27 відсотків, а тих, хто працював на поверхні, — 5 відсотків [28, с.22]. Основними причинами невиходів на роботу були хвороби, нерідко епідемічні, поїздки на села за продуктами, відсутність одягу та взуття.

В особливо загрозливому становищі перебував залізничний транспорт, розруха на якому паралізувала все господарське життя України. На окремих залізницях республіки навесні 1920 року невиходи на роботу доходили до 80 відсотків. Уряд УСРР, як і раніше, намагався боротися з порушниками трудової дисципліни суто адміністративними методами. У травні 1920 року він поширив (фактично продублював) декрет Раднаркомом РСФРР від 27 квітня 1920 року «Про боротьбу з прогулами», що передбачав, крім не виплати зарплати за пропущені дні, позбавлення премій: за перший день прогулу — 15 відсотків, за другий — 25 відсотків, за третій — 60 відсотків. За прогули понад три дні робітників могли віддавати до дисциплінарного суду, а пропущені робочі дні примушували відпрацьовувати в позаурочний час.

Незважаючи на такі, здавалось би, жорсткі міри покарання, прогули продовжувалися й надалі, оскільки робітники та їх сім'ї хотіли їсти. Із близько 3200 залізничників станції Полтава-Південна прогульщиків у жовтні 1920 року було 367, листопаді — 720 та в грудні — 543. Серед відсутніх на робочому місці трудові дезертири становили відповідно 194,311 і 428 осіб [29]. Таке явище влада пояснювала низькою пролетарською свідомістю і недостатньою чисельністю комуністів серед залізничників — менше від двох відсотків.

Вимушені прогули робітників радянська влада вважала трудовим дезертирством. На розвиток декрету про запровадження загальної трудової повинності Раднарком УСРР 25 травня 1920 року прийняв постанову, згідно з якою трудовими дезертирами вважалися всі, хто ухилявся від реєстрації та трудових мобілізацій, приховував свою виробничу професію, самовільно залишав робоче місце й ін. Боротьба з трудовим дезертирством покладалася на Всеукраїнський комітет із проведення трудової повинності та його місцеві органи за участю профспілок і каральних органів Чека.

Спільною постановою Головного та Всеукраїнського комітету із трудової повинності від 11 червня 1920 року створювалися Всеукраїнська і місцеві комісії для боротьби з трудовим дезертирством, які наділялися розшуковими й каральними функціями. За самовільне залишення робочого місця затриманого робітника піддавали арешту до двох тижнів або відправляли до штрафних трудових частин на термін до 6 місяців. Тих, хто не з'являвся за мобілізацією для виконання громадських робіт, також очікувало покарання: від штрафу до арешту на три тижні. Таке ж покарання передбачалося і для тих робітників, які приховували свої виробничі професії [30]. Для боротьби з трудовим дезертирством залучалися і домові комітети та призначені на кожні десять будинків відповідальники, які мали виявляти всіх, хто ухилявся від трудової повинності. Але цього виявилось замало.

Створені на підприємствах і установах комісії з проведення трудової повинності у кінці 1920 року були ліквідовані, а їх функції передані підконтрольним комуністам профспілкам, які із громадських організацій захисту прав своїх членів перетворювалися на каральний орган державного апарату примусу.

Для боротьби з трудовим дезертирством була проведена чергова мобілізація комуністів. Зокрема, згідно з рішенням Донецького губкому КП(б)У від 17 серпня 1920 року в Луганському районі було мобілізовано 50 комуністів, Таганрозькому — 30, Бахмутському і Слов'яносербському — по 15, в решті районів — по 15-20. 90 з них були направлені в розпорядження губернської комісії для боротьби з трудовим дезертирством, а решта — в районні «трійки» з такими ж функціями. З числа мобілізованих комуністів також були створені три виїзних сесії революційних трибуналів [31].

Протягом другої половини 1920 року Миколаївською міською комісією з боротьби з трудовим дезертирством було розглянуто 2110 справ, з яких 1122 особи були звільнені від відповідальності, 367 направлені до комісії з обліку робочої сили, 308 — повернуті на попереднє місце роботи, 247 — виправдані й 66 відправлені до в'язниці. За цей же час названа комісія вилучила з радянських бюрократичних установ 898 робітників, які прийшли туди з виробництва, та взяла на облік 11688 чоловік нетрудового елементу і направила їх у трудові батальйони [32].

Репресивні заходи по відношенню до всіх, хто ухилявся від роботи, за яку майже нічого не платили або платили чисто символічно, бажаного результату не давали. Серед примусово направлених на підприємства робітників продовжувала спостерігатися велика плинність. Протягом січня-травня 1921 року в централізованому порядку в Донбас було послано 3745 забійників і 8896 робітників інших шахтарських професій, але за цей же час шахти залишили 26065 робітників. Серед направлених у Донбас робітників на місці призначення залишалося ледве 20 відсотків. Решта, ознайомившись з умовами життя і праці, залишала, робочі місця й перебувала на становищі трудових дезертирів [33, с.9]. У зв'язку з цим органи радянської влади неодноразово оголошували «тижні» добровільної явки трудових дезертирів, гарантуючи їм звільнення від відповідальності, але результати були невтішними.

Радянська влада змушена була знову та знову повертатися до питання забезпечення народного господарства робочою силою, адже, незважаючи на те, що більшість виробничих потужностей не працювало, на діючих бракувало робітників. На низькому рівні була і трудова дисципліна. Прогули й надалі залишалися масовим явищем. Наприклад, на 8 найбільших машинобудівельних заводах Харкова протягом першої чверті 1921 року вони пересічно становили 34,5 відсотка [34, с.41].

Більшовики розуміли, що самими лише зверненнями до революційної свідомості без належного матеріального стимулювання залучити робітників на виробництво неможливо. Потрібні були інші методи позаекономічного спонукання, які виходили б не лише від державних радянських структур, але із середовища самих робітників. Тому одночасно із уведенням загальної трудової повинності з метою зміцнення виробничої дисципліни на державних і кооперативних підприємствах та установах постановою Раднаркому УСРР від 12 червня 1920 року були введені товариські дисциплінарні суди у складі трьох осіб: представників від заводу/управління, профспілкової організації й загальних зборів робітників. При розгляді справ судді мали керуватися не нормативними документами радянської влади, а «своєю революційною совістю та інтересами соціалістичної революції» [35].

Дисциплінарним судам надавалося право накладати на порушників трудової дисципліни такі стягнення: публічно виносити догану; до шести місяців позбавляти права робітників брати участь у виборах і бути обраним до профспілкових організацій, переміщати на нижчу посаду, посилати на громадські роботи й звільняти з підприємства.

Незважаючи на репресії, голодні робітники в пошуках засобів до існування продовжували залишати виробництво та займалися самозабезпеченням. На з'їзді представників дисциплінарних судів мілітаризованих підприємств Донбасу, який проходив 2 вересня 1920 року, підкреслювалося, що майже всі порушення трудової дисципліни пов'язані з недостатнім продовольчим забезпеченням робітників [36].

Найбільш поширеними правопорушеннями на підприємствах були крадіжки. За приблизними підрахунками контролюючих органів у працівників харчової промисловості вони доходили до 50 відсотків, текстильного виробництва — 40 відсотків і на тютюнових фабриках — до 30 відсотків усієї виробленої продукції. Вкрадена на виробництві продукція обмінювалася на продукти харчування або продавалася на «чорному ринкові». Тому з мовчазної згоди партійних більшовицьких органів дисциплінарні суди накладали стягнення, які не передбачалися ніякими нормативними актами: позбавляли продовольчого пайка і виборчих прав, притягували до кримінальної відповідальності та ін. Наприклад, протягом першої половини 1921 року дисциплінарними судами Харкова було притягнуто до відповідальності 467 робітників, які звинувачувалися у крадіжках (75 чоловік), порушенні трудової дисципліни (74), прогулах (73), несумлінному ставленні до роботи (67), брутальному ставленні до товаришів й адміністрації (67), недотриманні профспілкової дисципліни (45), інших правопорушеннях (66). З числа притягнутих до відповідальності покарання одержали 265; у тому числі громадський осуд і догани — 131, решті ув'язнення — 32, позбавлення виборчих прав — 30, виключення з членів профспілки — 23, направлення на громадські роботи — 21, звільнення з роботи — 14, направлення на понаднормові роботи — 7, позбавлення продовольчого пайка — 4, позбавлення грошової премії — 3 [37].

Порівняно м'які покарання, винесені порушникам трудової дисципліни, свідчили, що змусити робітників позаекономічними методами працювати з повною віддачею, покладаючись лише на профспілкові організації, влада не може. Тому постановою Раднаркому УСРР від 11 січня 1921 року адміністраціям підприємств і установ, що входили до Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) Донбасу було надане право самостійно накладати дисциплінарні стягнення, включаючи арешти від 3-ох до 14-ти днів [38].

Проте репресивні заходи радянської влади, спрямовані на поліпшення трудової дисципліни, бажаних результатів не давали. За символічну плату робітники працювати не бажали. На Дніпровському металургійному заводі в Катеринославі протягом 1920 року кожен із робітників одержав лише 31 фунт хліба, а за першу половину 1921 року — 17 фунтів хліба і 10 фунтів м'яса. В результаті незадовільного продовольчого забезпечення станом на 1 червня 1921 року із 2270 робітників 870 на роботу не з'являлися взагалі, а з тих, що залишилися на заводі, на роботу виходила лише частина [39, с.172, 175].

Утративши надію на те, що радянська влада зможе матеріально забезпечити робітників, кожний із них виживав як міг, покладаючись на власні сили і можливості. В листопаді 1920 року із 4,5 тисяч робітників Харківського паровозобудівного заводу на роботу з'являлося лише близько 2 тисяч, решта їздила по селах за продуктами, внаслідок чого прогули доходили до половини робочого часу [40].

Провал централізовано-розподільних методів продовольчого забезпечення і масове зубожіння породили апатію й безнадію серед робітництва України, які особливо яскраво проявилися у стрімкому падінні

продуктивності праці та промислового виробництва. Згідно з підрахунками статистичних органів УСРР коефіцієнт використання робочого часу в промисловості України становив у січні 1921 року 72,1 відсотка; в лютому 67,5 відсотка, березні 46,9 відсотка; квітні — 65,4 відсотка, а загальне число фактичної роботи на промислових підприємствах на одного робітника становило відповідно: 15,2, 16,2, 16,7 і 15,7 днів [41, с.192].

Незважаючи на надзвичайні заходи, спрямовані на мобілізацію трудових ресурсів, потреба народного господарства України в робочій силі не була задоволена. За неповними даними протягом 1920 року в примусовому порядку на роботу було направлено 227 881 чоловік, але, як зазначали республіканські органи праці, значна частина з них не приступала до роботи взагалі або самовільно залишила її. Тому на початку 1921 року народне господарство України додатково потребувало 193 тисячі чоловік. «Не зважаючи на те, що фабрики і заводи не працюють, — говорилося у звіті відділу праці Харківської міської ради, — ми не можемо знайти робочих рук» [42].

Причини такого становища зрозумілі. Лише методами примусу без належного матеріального заохочення забезпечити робочою силою народне господарство України було неможливо. Українське селянство, розділивши поміщицькі землі «по справедливості», тобто за числом членів сім'ї, на відміну від мешканців міст не голодувало, незважаючи на обтяжливу продовольчу розкладку. А тому робітники, які рятуючись від голоду, розійшлися по селах, не бажали знову повертатися до голодних і холодних міст та робітничих селищ з незадовільними побутовими умовами. Крім того, значна частина сільської місцевості контролювалася протибільшовицькими повстанськими загонами і розпорядження органів радянської влади туди не доходили, а якщо й доходили, то не виконувалися.

На виконання закону про загальну трудову повинність у 1920 році до суспільно корисної праці також було залучено близько 100 тисяч нетрудового елемента. Їх змушували виконувати найбруднішу роботу: чоловіків — прибирати нечистоти у дворах, розчищати снігові замети, чистити вулиці та рубати дрова, а жінок — мити підлоги та топити печі в чисельних радянських бюрократичних установах. Після однієї з чергових мобілізацій на примусові роботи в Полтаві до лікарні було доставлено 35 чоловік із слідами таких знущань, що навіть начальник комендатури записав у рапорті: «Смерть негідникам, які зганьбили більшовицьку владу такими жорстокостями» [43, с.112].

Трудові мобілізації в Україні тривали до осені 1921 року, коли в результаті переходу до нової економічної політики й утворення надлишку робочої сили потреба в них відпала. Постановою Раднаркому УСРР від 1 листопада 1921 року вони були скасовані.

Протягом усього періоду Української революції 1917-1921 років територія республіки була театром воєнних дій і об'єктом «воєнно-комуністичних» експериментів, а тому її народне господарство було дощенту поруйноване. Особливої гостроти набула паливна криза. Основним видом палива стали дрова, але їх заготівля та вивіз потребували величезної кількості робочих рук і гужового транспорту. Тому відповідно до рішення Ради праці й оборони РСФРР від 19 листопада 1919 року в Україні були введені такі державні повинності: натуральна дров'яна, трудова із заготівлі, навантаження і розвантаження всіх видів палива та гужова для перевезення всіх видів паливних, військових, продовольчих й інших державних вантажів. Згодом трудова повинність була поширена на допомогу сім'ям червоноармійців,

обробіток цукрових плантацій, ремонтно-будівельні роботи на залізницях, а взимку 1920-1921 років і натуральна снігова повинність. Таким чином, усе працездатне населення України, незалежно від його постійної роботи, примусово залучалося до виконання сезонних чи періодичних термінових робіт, за які здебільшого нічого не платили, а якщо й платили, то чисто символічно грошима, які в умовах галопуючої інфляції швидко знецінювалися.

Як видно з анкетних відповідей делегатів I Всеукраїнського з'їзду комнезамів, трудовими повинностями тією чи іншою мірою було охоплено майже все сільське населення республіки. Лише в Харківській губернії протягом зими 1920-1921 років до робіт із виконання снігових і гужових повинностей було залучено 524470 чоловік [44], а загалом по Україні на лісозаготівлях працювало до 90 тисяч підвід щомісячно. На час весняних польових робіт та жнив селяни звільнялися від виконання повинностей, за винятком Донбасу, де підвіз вугілля до залізничних станцій тривав безперервно й становив 2-3 мільйона пудів щомісячно [45, с.18]. Перевезені вантажі могли забезпечити роботу лише найважливіших життєво необхідних установ у містах (лікарень, електростанцій, водогону) і аж ніяк не свідчили, що за допомогою гужової повинності можна подолати паливну кризу і відбудувати поруйноване народне господарство України.

Одночасно із запровадженням загальної трудової повинності до виконання народногосподарських завдань партійне керівництво РСФРР залучило й окремі частини Червоної армії.

По перше, це була безвідмовна та дарова робоча сила. Зв'язані військовою дисципліною, червоноармійці працювали там, де їм наказували, і стільки, скільки цього вимагали їх командири й комісари.

По-друге, трудові частини зберігали військову структуру, і їх у будь-який час можна було використати у військових цілях для підштовхування світової комуністичної революції, яка все ще залишалася домінуючою ідеєю більшовицьких вождів.

Українська трудова армія, в числі інших восьми трудових армій, була створена у кінці січня 1920 року. Очолювала її рада (Уккратрударм), до складу якої входили представники Вищої ради народного господарства, командування Південно-Західного фронту і наркомату шляхів сполучення РСФРР, а також українських республіканських наркоматів: продовольства, праці та землеробства. Уккратрударм уважався вищою економічною установою УСРР і одночасно органом із використання Червоної армії в економічному житті України. Кількісний склад Української трудової армії змінювався залежно від ситуації на фронтах громадянської війни: у березні 1920 року в ній налічувалося 23 467 бійців, у серпні — 8284, у грудні — 47453, а у серпні 1921 року — 38 727.

Основна маса трудармійців працювала на подоланні паливної кризи, розрухи на транспорті й на заготівлі хліба методом продовольчої розкладки. Трудармійці, як правило, виконували важкі фізичні роботи, що не потребували особливої кваліфікації. Проте підневільна безоплатна праця ніколи не була продуктивною і радянське керівництво змушене було з цим рахуватися. 5 червня 1920 року Уккратрударм прийняв загальне положення про преміювання частин Червоної армії, які працювали в Донбасі. Премії встановлювалися в розмірі місячного утримання, але видавалися вони не індивідуально, а окремим підрозділам Червоної армії за виконання або перевиконання норм виробітку [46].

Починаючи із січня 1921 року для виконання термінових робіт у Донбасі з трудармійців почали створювати оперативні бригади кількістю 25-30 бійців та комплектувати з добровольців бригади вибійників, яким виплачували заробітну плату, видавали спецодяг і продукти харчування нарівні з шахтарями. З 1-го вересня 1921 року оплата праці (грошова й натуральна) була поширена на всіх трудармійців [47]. Таким чином, за характером роботи та оплатою праці червоноармійці трудових частин майже нічим не відрізнялися від робітників.

Запровадження заохочувальних систем в оплаті праці суперечило комуністичному принципу «від кожного за здібностями, кожному за потребою» і свідчило, що покладатися лише на революційну свідомість трудармійців, як і всіх примусово мобілізованих, є справою безнадійною.

У зв'язку з відмовою від політики «воєнного комунізму» і переходом до нової економічної політики, трудові частини Червоної армії з травня 1921 року почали передаватися в розпорядження наркомату праці УСРР. У липні 1921 року Донецька трудова армія була перетворена на особливу групу Української трудової армії, але з вересня почалося її розформування, й у грудні 1921 року вона остаточно припинила своє існування. Тоді ж була ліквідована і група Трудової армії на Правобережній Україні [48].

Українська трудова армія відіграла певну позитивну роль як тимчасовий засіб у боротьбі з господарською розрухою. Разом із тим, уся її діяльність свідчила, що побудувати безринкову економіку насильницькими методами за допомогою дармової та некваліфікованої робочої сили неможливо.

Іншим більшовицьким засобом залучення всіх працездатних до безоплатної праці було влаштування суботників, а згодом і недільників. На відміну від традиційної української толоки, котра влаштовувалася як форма взаємодопомоги з ініціативи і в інтересах громад для надання термінової допомоги окремим її членам, комуністичні суботники (недільники) ініціювалися державною партією й проводилися в інтересах радянської влади. Перші комуністичні суботники з'явилися в 1919 році в центрі Росії, а в Україні почали проводитися із січня наступного року згідно із циркулярним листом ЦК КП(б)У від 26 грудня 1919 року. В ньому говорилося, що одним із невідкладних завдань більшовицьких партійних комітетів є «влаштування регулярних суботників або недільників, на яких усі члени партії можуть не на словах, а на ділі показати приклад комуністичного будівництва». Партійні установи зобов'язувалися регулярно звітувати перед ЦК КП(б)У про організацію суботників, їх кількість, число учасників, результати роботи і участь безпартійних у них [49, с.17].

Учасниками перших суботників (недільників) були виключно комуністи, але їх було небагато, і більшість посідала керівні посади в численних управлінських структурах або перебувала в складі Червоної армії. Тому до участі в них почали залучати в добровільно-примусовому порядку й робітників та «радянських службовців», спочатку так званих активістів, а згодом — і всіх інших. Ухилення від участі в комуністичних суботниках розглядалась як нелояльність до більшовицького режиму.

У квітні 1920 року ЦК КП(б)У поставив перед комуністами республіки завдання створити при партійних комітетах особливі комісії для проведення «Тижня трудового фронту», котрий мав початися 24 квітня і завершитися грандіозним першотравневим суботником. Протягом «тижня» робочий день на підприємствах оборонної й харчової промисловості та на транспорті продовжувався до 10 годин. Робітники і службовці решти підприємств й установ по закінченні роботи в обов'язковому порядку мали працювати для

впорядкування міст: виконувати вантажно-розвантажувальні роботи, прибирали вулиці, вивозили нечистоти, чистили дороги тощо.

Відповідно до розробленого ЦК РКП(б) і прийнятого 6 липня 1920 року урядом РСФРР «Положення про суботники», безоплатна праця на них була введена в систему радянських трудових відносин. Тривалість робіт на суботниках мала становити не менше від чотирьох годин. Кожен член партії зобов'язувався брати участь у них не менше від двох разів на місяць і особистим прикладом залучати до участі в суботниках позапартійних. Керівництво суботниками покладалося на особливі «трійки» при партійних більшовицьких комітетах.

Комуністичні суботники, попри їх чисельність, не були масовими, як про них писали в офіційних радянських виданнях. За явно завищеними даними, в Донбасі протягом 1920 року було проведено 1384 суботники (недільники), в яких узяло участь 300 871 чоловік, на залізницях України протягом червня-грудня цього ж року відбулося 1179 суботників за участю 210 168 чоловік [50, с.222-223]. Ці статистичні дані свідчать, що пересічно в суботниках (недільниках) брало участь близько 200 чоловік. В основному це були залежні від влади службовці радянських установ та організацій, комуністи, комсомольці й червоноармійці. Робітники, як правило, під час суботників працювали на своїх робочих місцях. Більшість працездатного населення всіяко ухилялася від участі в них, позаяк голодні люди не хотіли працювати безоплатно в ім'я якоїсь ефемерної ідеї.

Свідком першотравневого суботника 1920 року в Полтаві був В.Г.Короленко. Під час прогулянки в міському саду він побачив кілька десятків різного віку людей з граблями і лопатами, які сиділи на лавочках або стояли на доріжках та розмовляли. Лише 5-6 чоловік ліниво згрібали листя або підмітали. До чергової більшовицької витівки робітники ставилися з іронією й відвертою неприхильністю. На запитання письменника, чому вони так неохоче працюють, старший групи («наглядач») відповів: «На це найняти б двох чоловік, — вони зробили б набагато краще. А то відривають людей від своєї роботи... Сім'ї сидять голодними, а вони змушують кравців чистити доріжки». Своє враження від побаченого В.Г.Короленко записав у щоденнику коротко: «Яка плата, така й робота» [51, с.290].

Загальна трудова повинність, комуністичні суботники і використання регулярних частин Червоної армії на трудовому фронті були невід'ємною частиною політики будівництва комуністичного суспільства в перші роки радянської влади, яку В.І.Ленін пізніше назвав політикою «воєнного комунізму». Але трудові відносини, що базувалися на позаекономічному принципі залучення до праці всього працездатного населення України, показали свою безперспективність та утопічність, і з переходом до нової економічної політики від них більшовикам довелося відмовитися.

Примітки

1. Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология / Е.Г. Гимпельсон. — М.: «Мысль», 1973. — 294 с.
2. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине / Ю.И. Терещенко. — К.: Наукова думка, 1986. — 255 с.
3. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). — Ф.382. — Оп.4. — Спр.375. — Арк.22.
4. Бюллетень статистики труда на Украине. — К.: Изд-ние Наркомтруда УССР. — 1919. — №1. — С.8.
5. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). — Ф.Р-1246. — Оп.1. — Спр.27. — Арк.199.

6. Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. — март 1918 г.). Сб. документов и материалов. — Николаев: Обл. изд-во, 1957. — 354 с.
7. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 2-е издание. — К.: Гос. Изд-во. — 1919. — №1. — Ст.10.
8. Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф.Р-2623. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.59.
9. Бюллетень статистики труда на Украине. — К.: Изд-ние Наркомтруда УССР. — 1919. — №1. — 143 с.
10. ДАРФ. — Ф.382. — Оп.4. — Спр.375. — Арк.15.
11. Сводка правил по выдаче пособий и пенсий трудящимся подотделами социального обеспечения и охраны труда. — М.: Изд-ие Наркомтруда РСФСР, 1919. — 84 с.
12. ДАДО. — Ф.Р-4098. — Оп.1. — Спр.8. — Арк.11.
13. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф.Р-2289. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.5.
14. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). — Ф.Р-916. — Оп.2. — Спр.212. — Арк.150.
15. Скляренко Є.М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918-1920 рр.). Нариси / Є.М. Скляренко. — К.: Наукова думка, 1966. — 443 с.
16. ДАРФ. — Ф.382. — Оп.4. — Спр.375. — Арк.11.
17. ДАДО. — Ф.Р-1163. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.68.
18. Там само. — Спр.13. — Арк.111.
19. ЦДАВО України. — Ф.Р-2623. — Оп.1. — Спр.445. — Арк.91-92.
20. Экономическая жизнь. Ежедневная газета ВСНХ. — М., 1920. — 1 сентября.
21. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. — Харків: ВД «Школа», 2007. — 481 с.
22. Известия ЦК КП(б)У. — К.: Изд-ие ЦК КП(б)У, 1920. — №3. — 132 с.
23. Первое Всеукраинское совещание профсоюзов. Доклады и резолюции. — Харьков: Изд-ие Южбюро ВЦСПС, 1920. — 159 с.
24. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Уполномоченных РСФСР (далее СУ УССР). — Харьков: Изд-ие Наркомюста УССР, 1920. — №7. — Ст.107.
25. Трудовая армия. Орган Украинского совета Трудовой армии. — 1920. — 14 декабря.
26. Бюллетень уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнарком УССР. — Харьков: Орган Наркомтруда УССР, 1920. — №2. — 130 с.
27. Жолкова Б.М. Проиышленность Екатеринославской губернии в 1920 г. / Б.М. Жолкова. — Екатеринослав: Изд-ие Промбюро ВСНХ, 1921. — 127 с.
28. Революционный фронт. Орган Реввоенсовета Юго-Западного фронта. — Харьков, 1920. — №15-16. — 74 с.
29. ДАПО. — Ф.Р-533. — Оп.1. — Спр.324. — Арк. 228-232.
30. СУ УССР. — 1920. — №14. — Ст.269.
31. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). — Ф.Р-203. — Оп.1. — Спр.86. — Арк.70.
32. ДАМО. — Ф.Р-916. — Оп.2. — Спр.245. — Арк.353-354.
33. Хозяйство Донбасса. — Бахмут: Орган Донецкого губэкономсовещания, 1921. — №2. — 25 с.
34. Отчет Харьковского райкома металлистов... за 1921 г. — Харьков: Всеукраинское гос. изд-во. — 1922. — 75 с.
35. СУ УССР. — 1920. — Ст.278.
36. Трудовая армия. Орган Украинского совета Трудовой армии. — 1920. — 30 сентября.
37. Отчет Харьковского губэкономсовещания. Выпуск 1. — Харьков: Всеукраинское гос. изд-во, 1922. — Приложение 5.
38. СУ УССР. — 1921. — №1. — Ст.14.
39. Народное хозяйство Украины. — Харьков: Изд-во Промбюро ВСНХ, 1921. — №10. — 284 с.

40. Державний архів м. Харкова (далі ДАХ). — Ф.Р-1. — Оп.22. — Спр.9. — Арк.45.
41. Профсоюзы Украины в цифрах. — Харьков: Профиздат УССР, 1926. — 251 с.
42. ДАХО. — Ф.Р.-203. — Оп.1. — Спр.392. — Арк.148.
43. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917-1920 рр. / Віктор Ревегук. — Полтава: Товариство «Асмі». — 2002. — 241 с.
44. ДАХО. — Ф.Р-203. — Оп.1. — Спр.392. — Арк.153.
45. Отчет о деятельности Уполнаркомтруда за 1921 г. — Харьков: Всеукраинское гос. изд-во, 1922. — 78 с.
46. Ревегук В.Я. Создание и деятельность Украинской трудовой армии / В.Я. Ревегук. — Вопросы истории СССР. Вып. 26. — Харьков: Изд-во «Вища школа», 1981.
47. Російський державний військовий архів (далі РДВА). — Ф.241. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.34.
48. Там само. — Спр.298. — Арк.9.
49. Сборник №1 инструкций и положений по партийному и советскому строительству на Украине. — Харьков: Изд-ние ЦК КП(б)У, 1920. — 128 с.
50. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. В трьох томах. Т.3. — К.: Політвидав України, 1970. — 524 с.
51. Короленко В. Дневник. Письма. 1917-1921 / В.Короленко. — М.: Советский писатель, 2001. — 401 с.

В.Я. Ревегук

Трудовые отношения в Украине в первые годы советской власти (1917-1921)

В статье рассматривается проблема трудовых отношений в Украине в первые годы советской власти: переход от рыночных принципов купли-продажи рабочей силы к внедрению общей трудовой повинности, трудовых мобилизаций и других видов внеэкономического принуждения к труду в период «военного коммунизма».

Ключевые слова: рынок труда, безработица, общая трудовая повинность, милитаризация промышленности, трудовые мобилизации, коммунистические субботники, политика «военного коммунизма», Украинская трудовая армия.

V.Y. Reveguk

Labour Relationships in Ukraine during the Earliest Period of Soviet State (1917-1921)

The problem of labour relations in Ukraine in the earliest period of Soviet State is examined in the article: transition from market principles of purchase-sale of labour force to the introduction of general labour conscription, labour mobilizations and other types of the extra-economic forced labour during the period of «military communism».

Keywords: labour-market, unemployment, general labour conscription, militarization of industry, labour mobilizations, communist “subbotniks” (voluntary unpaid work on days off in the former Soviet Union), the policy of «military communism», Ukrainian labour army.

Надійшла до редакції 29 жовтня 2010 року

